

Lastekirjanduspäeva üldteema: “Kujundid ja nihestatus laste- ja noortekirjanduses”

Ettekande teema: Keelekujundite ning elu mõtestamise nihestatus Leelo Tungla autobiograafilistes teostes

Ettekande pealkiri: **Seltsimees laps ja tänapäeva noored**

Sissejuhatus

Käesoleva aasta algupärase lastekirjanduspäeva ettekanne on kirjandusliku ainese kvantiteedi suhtes väga minimalistlik, piirdudes ühe autori kahe teosega. Seoses filmi “Seltsimees laps” linastumisega ning triloogia kolmanda osa “Naisekæe puudutus ehk Seltsimees laps ja isa” ilmumisega on Leelo Tungla (sündinud 22. juuni 1947) autobiograafilised teosed taas teenitult tähelepanu kogunud, leides kajastus ilmselt kõigis kultuurisaadetes ja kultuurilehtedes. Sellest hoolimata loodan tänase ürituse raamistikus pakkuda teose käsitlust uuest vaatenurgast.

Imetabaselt hästi sobib “Seltsimees lapse” triloogia tänavuse lastekirjanduspäeva üldteemaga, olles pakatavalt poeetiline, sädelevalt rikas nii kõne-, lause- kui ka sõnakujundeilt. Ning kirjeldades hästi nihet lapse ja täiskasvanute maailmamõistmise vahel. Õigustatult võib tekkida küsimus, kas neist teosteist on paslik kõnelda just siin, laste- ja noortekirjandusele pühendatud konverentsil. Teos on küll kirjutatud läbi väikelapse silmade ja on seetõttu nauditavalt lihtsa keelega. Traagiline sündmustik on edasi antud läbi hapra kerguses, balansseerides ääretu kurbuse ja piiritu rõõmu vahepeal. Seega on noortele meeldimiseks justkui mitmed kriteeriumid täidetud.

Kas aga kirjeldatav olustik, kogu oma jubeduses ja jaburuses on noorele lugejale mõistetav? Kas “Seltsimees laps” võiks olla abiks ühe epohhi mõistmisel? Nende küsimuste juurde pöördume tagasi ettekande teises pooles, kus tuleb juttu ühest eksperimendist, mis antud ettekande tarbeks läbi viidi. Ettekande esimeses pooles pöörame aga tähelepanu käsitletavate teoste keelerikkusele ja lapse poolt elu ja kõne tõlgendamisest tulenevale nihestusele.

I OSA

Kuna Leelo Tungla lapsepõlvelugu on kirjeldatud läbi tüdrukutirtsu silmade, on mitmedki täiskasvanute poolt kasutuses olevatest **keelekujundeist ja sõnadest** saanud mesimagusa lapsemeelse selgituse, mis toob hästi välja kujundite tähenduse nihestatuse. Leelo on kahtlemata tähelepanelik laps, kuuldes uusi sõnu, jätab ta need püüdliselt meelde. Vahel on

sõna tähendus loogiliselt järeldatav. Näiteks kasutab isa bussis pileteid müüva ametniku kohta mõistet konduktor. Kuna ema on seda sorti naisterahvaid piletineudeks kutsunud, on pilt selge, kes on seltsimees konduktor. “Seltsimees laps”, lk 29

Muidugi on hulk sõnu ja lühendeid, mille tähendust väike Leelo välja mõelda ei suuda. Näiteks lühend NKVD, mis eesti keeli on Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu Siseasjade Rahvakomissariaat. NKVDst teeb Leelo isegi lihtsa laulukese, mida saab üürata “Vändra metsas, Pärnumaal” viisil. Alguses pakub see vanematele naljagi, ent pärast Helmese, Leelo ema vangistamist, keelab isa selle laulmise. “Seltsimees laps”, lk 83

Koolis isa kunstitunnis aega viites, nopib Leelo üles külapoiss Vello elutarkustest pungil fraase. Kui Vello lõikab taskunoaga sõrme, pöördub ta õpetaja poole:

“Kas sul tripperi lillat põle?” küsis Vello.

Jälle pahvatasid kõik naerma.

“Mis te hirnute?” pahandas Vello. “Põle enne kuuld või? Tripperi lilla on haavade puhastamiseks kõikse parem, eit teeb ikka sellega. Paneb paar tilka pulbert vee hulka ja asi ants!”

“Selle lilla pulbri nimi on kaaliumpermanganaat,” teatas tata muiates.

“Seltsimees laps”, lk 106

Bussile kiirustades oli Leelo isal kombeks öelda: “Tuhat viissada meetrit ongi just minu *leivanumber!*”. Leelo aga arvas, et memme leival oli ilmselt hoopis teistsugune number, sest nemad alustasid teekonda bussijaama alati enne isa. “Seltsimees laps”, lk 24

Kõne tõlgendamine sõna-sõnalt ongi lapsele omane ning kujundite mõistmine on keeleoskuse kõrgem tase. Koolis tehakse põhjalikumad tööd vanasõnade ja kõnekäändudega kolmandas klassis. Ent olen oma töös kohanud mitmete kõnekäändude puhul segadust ja mõistmatust ka üheksandas klassis. Näiteks kõnekäänd “vihma käest räästa alla.” Kas olukord läks paremaks või halvemaks? Vanasti läks halvemaks. Aga nüüd läheb paremaks, sest on vihmaveerenn. Kõnekäände ja sõnu puudutav on paslik kokku võtta seltsimees lapse sõnadega:

Sõnad on ühed huvitavad asjad! Kui inimesed peaksid üksteise peale haukuma või urisema, oleks elu hoopis igavam - aga õnneks on targad leiutajad välja mõelnud terve trobikonna sõnu. Mõnda sõna kuuldes saad iseenesest aru, mida see tähendab - näiteks “kitumine” kõlab halvasti: nagu tata ütles, tähendab see teiste peale

kaebamist, mis on inetu. “Tripperililla” kõlab väga ilusasti. Aga nagu võis teiste laste naerust aru saada, on see hoopis mingi naljaka pulbri nimi.

“Seltsimees laps”, lk 108

Nihetust leiame ka väikese Leelo **tõlgendustes täiskasvanute teguviisidele** ja vastupidi, **viisis, kuidas täiskasvanud tõlgendavad lapsi**. Esimene nihetus ilmneb juba teose alguses. 12. aprillil 1951, kui Leelo oli kolmeaastane, toimus perekond Tungalde korteris läbiotsimine, leidmaks süütõendeid Leelo ema Helmese vastu.

/.../kui toauksel seisab kaks püssi ja pika palituga meest, siis komistan ma neist ühe suurte saabaste otsa, ja kui keset tuba on paberi- ja raamatuhunnik, siis lendan selle sisse ninali. Ja memmel tükivad mind vaadates pisarad silma.

“Seltsimees laps”, lk 8

Täiskasvanud lugeja mõistab, et ema pisarate põhjuseks ei olnud kolmeaastase tüdruku kohmakus, vaid teadmine, et tulevik on sama tume kui uurijate mantlid. Ema vangistamisel on Leelo veendunud, et ema lahkumise põhjuseks on Leelo käitumine. Ta arvab, et ta on olnud nii halb laps, et üksi ema ei tahaks olla sellise lapse juures. Isegi isa, kellega hea laps olemine paremini välja tuleb, ei taha temaga rääkida. Ning süütunne saadab Leelot läbi kolme teose. Lapsed tunnevad end süüdi vanemate tülides, lahkuminekus ja ka surmas. See on kurb ning nagu me näeme ka Leelo loos, siis troost ja selgitused ei aita süütundest vabaneda. Aitab ainult aeg, mis last kasvatab ja kannab täiskasvanute mõtte-ellu.

Kindlasti suudavad kõik meenutada oma lapsepõlvest või siis oma laste lapsepõlvest juhtumeid, kus lapse tegevuse ajend on täiskasvanuile vääriti tõlgendatav või mõistmatu. Vanaisa sünnipäevaks riietudes, leiab Leelo, et midagi head, ema ära olemises siiski on. Ta saab ennast lõpuks ometi enda tahtmise järgi riietada. Nõnda venitab ta sukkade peale valged siniste tuttidega pitspõlvikud. Kapist otsitakse helekollane puhvvarrukatega suvekleit, millele roheline-valgetriibuline vest, mille asetatakse valgetes triipudes askeldavad punased oravad ja rohelistes valged põdrad. Seda kõike ehivad ema tilgakujulistest pärlitest kee, kuldketi otsa riputatud medaljon, hõbesõlg, merevaigust ämblikupross ning sini-valge-ruuduline ja roosa tutipael. Kahjuks punase tutipaela jaoks juukseid ei jätkunud. Ning ajanappuses jäid värvimata huuled ja kulmud ning põsedki puuderdamata. Tata suguharu aga seda ilu hinnata ei oska.

Tädi Anne riputas mu mantli, mütsi ja muhvi nagisse ning lõi mind lähemalt vaadates käsi kokku: “Tule taevas appi! Laps on nagu juudi jõulupuu! Nagu mustlase tulekahju!”

Tädi Liida imetles mind, pea viltu, ning hakkas kõristades naerma, ja vanaemagi tõstis uudistades pea ning silmitses mind oma punaste silmadega /.../

Muidugi lootsin ma oma välimusega vanaisa sünnipäeval laineid lüüa, aga see et mind mustlase tulekahjuga võrreldi, ei paistnud ju kiidulauluna.

“Seltsimees laps”, lk 43

Sellise tekstikatke järel on raske jätta tähelepanuta kõnemängu. Väljendid *mustlase tulekahju* ja *juudi jõulupuu* on mullegi lapsepõlvest tuttavad. Küllap andsin eesti-aegse kasvatusena vanaemale oma stiilitunnetusega (või pigem tundetusega) põhjust pilkeiks. Siis jäi mullegi mõistmatuks, mida vanaema nende sõnadega päris täpselt öelda tahab, aga oli ilmne, et ei midagi head. Laps mõtleb ju ikka, et kui juba, siis juba. Kui juba ehtima hakata, siis ikka end korralikult lille lüüa ja näidata kogu ehtelaeka sisu.

Tegelikult on ju hea, et täiskasvanuil on sellised salasõnad, mille tähendust laps aimab, ent täpselt ei tea. Mõelda, kui kujundlikult kõnet ei oleks ja vanemad teataks väikesele lapsele otse ja omadega, et see riietus on ebasobiv ja inetu.

Antud tekstikatked olid vähesed näiteid triloogia keele ja ainese rikkusest. Teos on vaieldamatult rikka sõnavaraga, jäädes seejuures lihtsaks, kergesti mõistetavaks ja olles imeilus emakeelne kunstiteos. Kuid imetlusväärseimaks on autori viis kirjeldada oma lapsepõlve ja antud ajalooajaloo ilusalt. Anda ilusates sõnades edasi hirm, alandus, alaväärsus, puudus, emagatsus... Kirjutada halvast hästi.

II OSA

Minu lastetoa eest kandis hoolt vanema, kellel oli kombeks jutustada lugusid küüditamisest, vangilaagrist, sunnitööst Siberis ja paljust muust. Need olid koledad lood, aga vahel rääkis ta ka ilusaid asju. Näiteks olla ta näinud Siberis metsatööl olles karuema poegadega mäenõlval mängimas. (Minu mälestused on see looke seotud Ivan Šiškini ja Konstantin Savitski maaliga “Hommik männimetsas”). Kui koolis käsitleti II maailmasõda ja Nõukogude okupatsiooni, oli minul tänu vanaema lugudele õrn aimdus selle aja mõjust inimhingele. Nappus ja majanduslik puudus, mis kestis ka 90ndatel, aitas mõista, mis tähendab, kui elementaarseid tarbehahendeid ei ole. Kuigi ma sain aru, et okupatsiooni ajal oli raha ja polnud kaupa, siis kapitalism pööras valemi vastupidi. Oli kaupa, aga puudus raha.

Kuidas on aga tänapäeva noorega? Ajad on muutunud. Nagu on meile teada, käib üks keskmine vanaema-vanaisa töö. Ja tal ei ole ehk seda aegagi, et jutustada vana aja lugusid. Ega tea, kas seda kommetki tänapäeva ekraanide maailmas on... Ning on õnn, et lõviosa noortest ei sirgu esmaste elutarvete puuduses, pigemini on puudus mõnest nutividinast või mooesemest. Ilmselt teavad vähesed, mis tunne on käia kahe venna poolt kantud jopega, mis oli enim kasutuses ühes teises mitmelapselises peres. Aga ehk ongi siinkohal abiks “Seltsimees laps”.

Tegime koostöös õetütrega, kes töötab Kostivere Põhikoolis eesti keele ja kirjanduse õpetajana, miniprojekti, mille tarbeks valisime tekstikatked trilooga esimest kahest teosest (meie eksperiment toimus enne kolmanda osa ilmumist), koostasime kahe tunni kavad ning Riina Kauppi viis tunnid läbi oma poolt õpetatavas üheksandas klassis. Klass oli selleks ajaks ajaloos käsitlenud II maailmasõda ja Nõukogude okupatsiooni, ning õpilastel olid vajalikud eelteadmised. Meie esitasime hüpoteesi: Leelo Tungla autobiograafilised teosed aitavad üheksanda klassi noorel hingeliselt mõista Nõukogude okupatsiooni.

Esimene tund toimus 6. veebruaril ning tunnis osales 10 õpilast. Tunnis käsitleti teost “Seltsimees laps” ning teemaks oli sõjaks valmistumine.

Tunni käiku kirjeldab Riina järgnevalt:

- Tutvustasin õpilastele teose põhisisu, selgitasin tunni eesmärgi.
- Vaatasime filmi “Seltsimees laps” trailerit, et saada ajastust paremat pilti.
- Arutasime, mida paneksid õpilased sõjaks valmistudes kõrvale.

Mitmel õpilasel oli nimetatud: *puhas vesi, konservid, esmaabipakk (sidemed, plaastrid, valuvaigisti), varuriided, soojad riided, Eesti kaart, tikud, küünlad, relvad, laskemoon*. Üksikud vastused: *õng, piiritus, nuga, raamat, sidepidamisvahendid, signaalpüstol, priimus*.

- Küsisin, milliseid asju nende arvates võis koguda väike tüdruk nõukogude ajal. Pakuti, et lisaks eelnevalt nimetatule võis ta varuda mänguasju ja relva vist ei võtaks.
- Lugesime läbi katkendi “Tata ei viitsi sõjaks valmistuda”. Lühidalt on katkendi sisu järgnev: Mõjutatuna raadiost kuulnud propagandast, valmistub Leelo sõjaks ning kogub tühja marmelaadikarpi esemeid, mis tunduvad talle sõja üle elamiseks hädavajalikud: marliside, rivanoolipudel, vatt, tükksuhkur, moosikompekid ning isale mõned sigaretid. /.../ *on see vast üllatus, kui keset karmi sõjaaega poetan talle*

sigareti pihku! /.../ Lisaks veel kaks tikutoosi, ühes tuletikud ja teises sool, millel sõjaajal kullahind pidavat olema. Karpi mahtus ka veel kaks barankat.

- Tundus, et tekst kõnetas õpilasi hästi, kõik lugesid huviga.
- Arutlesime selle üle, mida Leelo oma karbikesse kogus. Rääkisin Kai tikutoosiraha loo. *Olin nelja-viie-aastane. Suurte inimeste juttudest olin ikka ja jälle kuulnud, et raha on vähe. Kuid ometi, iga kord kodus põrandat pühkides leidsin 10- ja 20-sendilisi. Mõnel ilusal päeval isegi 50-sendilise, aga kroone küll kahjuks mitte. “Kuidas siis raha vähe on?”. Võtsin tühja tikutopsi, panin sinna kõik kogutud sendid. Ning sidusin, nii hästi kui oskasin, tikutoosile punase paela ümber ja kinkisin selle vanaemale sünnipäevaks. Nüüd ei ole tal enam raha vähe... Mäletan ikka vanaema lõbusat nägu ja seda juuni keskpaika- sellel aastal tuli suvi hilja, heledillad sirelid õitsesid veel külatänavas.*
- Õpilastel tekkis seos, et lapsed ei saa asjade suurusest ja proportsioonidest hästi aru - kui kauaks jätkuks marmelaadikarbitäiest asjadest sõja ajal ja kui palju raha mahub tikutopsi? *Nihestatus proportsioonide tajumises?*
- Kuna arutelu lapse mõttemaailma üle läks natuke edasi ja tund hakkas lõppema, siis lugesin veel ette katkendi esimesest peatükist, et anda aimu Leelo süütundest, kui ta ema arreteeriti.

Lugedes katkendit “Tata ei viitsi sõjaks valmistuda”, tuli kõne alla ka propaganda - kuidas kujutati maailma selle aja meedias. Õpilaste jaoks olid väljendid “kapitalistlikud kiskjad oma pehkinud maailmas” ja “sotsialismi õitseng” natuke võõrad, kuid nad mõistsid üldjuhul hästi, mis nende varjatud eesmärk tole ajastu inimesele oli. Igaks juhuks ka selgitasin selle aja propaganda tagamaid: n-ö kapitaliste näidati võimalikult halvas ja sotsialiste heas valguses (ka laulud Leninist ja Stalinist tulid korraks kõne alla). Tundub, et loetud tekst aitas õpilastel nõukogude aega paremini mõista. Nad said aru sellest hirmuolukorrast, milles inimesed pidevalt elasid. Alati võis tulla keegi “mustas mantlis mees” ja kodu läbi otsida, pere last sõimata ja kellegi pereliikmetest minema viia. Usun, et järgmine tund aitab mõistmist süvendada.

Teine tund toimus 9. veebruaril ning tunnis osales 10 õpilast. Tunnis käsitleti teost “Samet ja saepuru” ning teemaks oli küüditamine.

Tunni käiku kirjeldab Riina järgnevalt:

- Palusin õpilastel defineerida sõna “küüditamine”. Nende vastused: *vägisi kodust ära viimine, külmale maale viimine, välismaale viimine vägisi* ja naljaga öeldi ka *reisile minek* (see õpilane tahtis kohe ka “Tujurikkuja” sketši vaadata, ilmselt oli tema mõte sealt inspireeritud).
- Vaatasime sõna tähendust eesti keele seletavast sõnaraamatust. Nende jaoks oli üllatav, et sõna esmane tähendus oli neutraalne ja alles okupatsiooniajal sai negatiivse varjundi.
- Lugesime läbi katkendi teosest “Samet ja saepuru”, kus Leelo mängib küüditamist. Ta on roosa tutipaelaga kokku sidunud kaks arvelauda ning suurema arvelaua külge sidus ta ka ruudulise juukselindi. Arvelaudadest sai rong, mille esimeses vagunis olid nukk Kati, loomapildiga klotsid ja tibatilluke bakeliitnukuke. Teises vagunis olid karumõmm, portselanist tihane ja ühe silmaga part. Nüüd algas küüditamine lõbusate laulude saatel: “Rong sõda, sõida, sõida ja kiirust lisa veel ja kilomeetreid võida me kaunil matkateel...”
- Küsisin, mis vahe on küüditamisel ja vangiviimisel. Õpilaste vastus oli põhiliselt selline: “Küüditati kaugele, aga vangiviidi Eestisse”. Selgitasin, et ka vangistus võis olla kuskil mujal kui Eestis. Õpilasi ajas Leelo arusaam küüditamisest natuke naerma. Nad said aru, et Leelo kujutelm oli paljuski seotud lauludega, mida ta raadiost oli kuulnud.
- Tõin neile näite isiklikust elust, kuidas laps ei pruugi sellistest asjadest alati aru saada: *Minu vanaema (Memm) tegi väga head nõgesesuppi, kus oli liha ja muna sees. Lapsena kuulsin jutte, kuidas Siberis ei olnud midagi süüa ja siis tehti nõgesesuppi (ilmselt kuulsin seda Kai kaudu, kes omakorda rääkis oma vanaema lugusid). Ma ei saanud aru, mis siis nõgesesupil häda on - see on ju väga maitsev. Ma ei tulnud selle peale, et Siberi-nõgesesupis ei olnud liha ega muna.*
- Vaatasime “Tujurikkuja” sketši ja arutlesime selle üle, kas selline kujutusviis on Eesti mineviku mõnitamine. Õpilaste arvates pigem jah. Rõhutasin neile ka sketši lõpus olevat teksti “Äsjast saatelõiku rahastas Vene Riigituuma ajaloolise tõe komisjon” ja tundus, et see pani neid natuke rohkem mõtlema. Kogu sketši tegelik satiir peitubki lõputiitreis.
- Vaatasime lõpetuseks katkendit saatest “Plekktrumm”, kus Leelo Tungal rääkis sellest, kuidas ja miks ta raamatut “Seltsimees laps” üldse kirjutama hakkas.

Õpilastel näis olevat üsna hea arusaam sellest, mis oli küüditamine. Samas oli nende jaoks natuke segane see, keda ja mille eest küüditati. Nad arvasid, et küüditati nõukogude vastaseid inimesi. See oli neile üllatuseks, et ka lihtsalt jõukamaid või haritumaid inimesi võidi küüditada, lihtsalt selle pärast, et nad olid potentsiaalsed riigivastased. Samuti oli ka nende meelest absurdne põhjus, miks Leelo Tungla ema vangistati. Ühtlasi saadi rohkem aimu, kui palju inimesi ikkagi küüditamistest puudutatud said. Õpilastel tekkis küsimus, kas ka mujal riikidest peale Eesti toimus küüditamisi. Niisiis oli ka selles osas pilt algselt veidi hägune.

Kahe tunni kokkuvõttes võin öelda, et need tekstid kõnetasid antud klassi õpilasi väga. Neil tekkis huvi nii Tungla raamatute kui ka nende põhjal loodud filmi vastu. Tundus, et tekstist arusaamise osas raskusi ei olnud ja samas andsid need katkendid hea võimaluse nõukogude okupatsiooni aja üle arutleda, mille kaudu kindlasti paranes ka õpilaste ettekujutus tollest ajast.

KOKKUVÕTE

Meie loeme oma eksperimendi õnnestunuks ning julgeme kirjanduse õpetajaile ning kõigile, kes noortele lugemissoovitusi jagavad (eriti just teile, armsad raamatukogu töötajad), ulatada noorele Leelo Tungla lapsepõlve lugu. Avardamaks nii silmaringi kui ka noort hinge.

Olgu mainitud, et minu jaoks on kõnealused Leelo Tungla teosed väga südamelähedased, pakkudes läbi lapsepõlve meenutuste nostalgilist rõõmu. Omas ajaloolises vaates, aitavad paremini mõista vanaema, kes omab ka postuumselt vaieldamatut rolli minu kasvamises. Kuid kuna minu kodus põriseb üks Leelost pisut pisem, aga palju sõnaahtam põrnikas, kes oma tegude tagamaid sugugi ei ava, aitab Leelo mul teda ja tema mõtete nihestatust mõista. Näiteks juhtus meil ühel päeval nii. Õuest tuppa tulles saatsin pisikese Jaani vannituppa kindaid pesema. Ta teeb seda alati suure hea meelega. Soe vesi, porised kindad ja libe seep - võrratu kooslus. Aga korraga kuulsin kapiuste avanemist ja sulgumist. Vannitoas oli töö täies hoos. Mehike, kes oli peaaegu terve pudelitäie pesupehmedajat pesumasina sahtlisse valanud ning hoolikalt pestud kindad trummelisse asetanud, proovis nüüd avada pesugeeli pudelit. Esmapilgul on ikka at-at-at, mis pahandust siin korraldatakse, aga enne kui ema praalima hakkab, saab ta aru, et laps teeb tõsist tööd. Ja seda tänu Leelole, kes tuletas meelde mitu juhtumit oma lapsepõlvest, kus alguses on ikka head soovid ja siis läheb nii nagu läheb. Palun pakkuge teost ka noortele emadele, kes otsivad eneseabikirjandusest rohtu jonniva või pahakratilikult usina lapsega toimetulekuks.